

АНАЛІЗ ПРОЦЕСУ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ В СТАРОСТІ

У статті розглядаються теоретико-методологічні проблеми розвитку в старості як непрямої лінійного процесу, який пов'язаний зі змінами ментальної моделі світу у напрямку мудрості та інтегрованості. Основними завданнями розвитку в старості є успішне переборення кризи старості, перемога над танатофобією та дементивними процесами. Старість є специфічним віковим періодом, який інколи розглядають як "соціальний проект". Принциповою є роль саме людей похилого віку в конструюванні такого проекту і можливість перебудови їх ставлення до себе та до власних проблем старості. Аналіз розвитку і саморозвитку в старості та їх специфіки потребує розуміння розвитку упродовж усього життя як непрямої лінійного процесу, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування потенцій, а існують спади і плато, ампліфікація (збагачення) певних функцій та збіднення інших. Відповідно до концепції саморозвитку (саморуху) особистості Г. С. Костюка, розвиток пов'язаний зі змінами ментальної моделі світу. Механізмом розвитку в старості виступає "самотійне самопроекткування". Звідси випливає загальна специфіка розвитку в старості, який принципово виступає як саморозвиток. Діяльність (праця) саморозвитку є окремою, специфічно організованою діяльністю, яку ми розглядаємо як провідну діяльність в старості. Серед новоутворень в старості можна виділити перш за все оновлену (мудру, інтегративну, переструктуровану) ментальну модель світу.

Ключові слова: старість, розвиток, саморозвиток, самопроекткування, ментальна модель світу, танатофобія, деменція.

Поява на початку другого тисячоліття постнекласичних дослідницьких підходів надала можливість розгорнути адекватні дослідження похилого віку, в тому числі експериментальні, використовуючи систему понять, широко апробованих на інших вікових категоріях (розвиток, новоутворення, провідна діяльність тощо). Крім того, в XXI сторіччі розпочалася боротьба суспільства проти ейджізму, тобто проти упередженості до старості, неприйняття старих людей. Ясно, що це пов'язано, у першу чергу, з очевидним старінням суспільства, яке більше не може терпіти зневагу до себе самого. Однак, розробляються і наукові підходи до зміни відповідних стереотипів.

Так, зокрема, соціологи справедливо вважають, що старість є не стільки віковим періодом, скільки штучно сконструйованим нормативним соціальним проектом, тобто набором конвенціональних правил, законів, принципів, норм, цінностей тощо. Саме вони визначають як стереотипізоване ставлення до старих людей представників інших поколінь, так і багато в чому поведінку самих літніх людей, їх ставлення до себе. Механізмами такого конструювання, на думку М. Е. Елютіної та О. О. Смолькіна є, по-перше, академічний дискурс (зокрема, медичний), який описує старість як період слабкості, непрацездатності, доживання, поза визначенням позитивних сторін цього періоду, по-друге, морально-нормативні регулятори, тобто уявлення про "еластичність" вимог до ставлення до старих людей, по-третє, маркер відносин між поколіннями, основним у якому є уявлення про сьогоденішню старість як модель власного майбутнього похилого віку. Далі відзначаються такі досить нетривіальні механізми, як лінгвістична складова, тобто відсутність позитивних смислових маркерів у термінів, пов'язаних із старінням, і, навпаки, наявність негативних смислів (мається на увазі загалом опозиція "нове-старе") і вплив художнього дискурсу, образи якого багато в чому формують соціальні очікування щодо старих людей. Нарешті, сучасна "пуерлістична" свідомість фокусує суспільну зацікавленість на

прогресі, змінах, "юності" як людей, так і ідей [5, 14].

При такому підході перебудова механізмів соціального конструювання старості як проекту не виглядає надто простою справою. Однак, все ж таки прояснюються, принаймні, напрями такої перебудови. Для нас найбільш цікавим виглядає роль власне людей похилого віку в конструюванні такого проекту і можливість перебудови їх ставлення до себе та до власних проблем старості. Інакше кажучи, йдеться про розвиток і саморозвиток в старості та їх специфіку.

Значимо, що сучасні концепції безперервного прижиттєвого (life-span) розвитку, тобто розвитку, який відбувається протягом усього життя, стверджують, що будь-якому процесу розвитку є властивою внутрішня динаміка набутого і втраченого [1, 2, 9, 11, 16]. Йдеться про розвиток упродовж усього життя, який не зупиняється ніколи, навіть у смерті, яка теж визначає певний саморух і саморозвиток. З'явилося поняття непрямої лінійного розвитку, відповідно до якого протягом життя відбувається не тільки нарощування потенцій, а існують спади і плато, ампліфікація (збагачення) певних функцій та збіднення інших, що теж визначає розвиток. Так, наприклад, доведено, що інтелектуальний розвиток відбувається впродовж усього життя і є багатомірним, однак функціонування інтелекту змінюється – плинний операційно-динамічний інтелект поступово перетворюється на кристалізований предметно-змістовний. Операційно-динамічний інтелект пов'язаний з базальною організацією переробки інформації і розв'язування задач, а предметно-змістовний – з функціонуванням операційно-динамічного в контексті нових знань і життєвих ситуацій [2, 11, 19].

Суттєвим в плані концепції безперервного розвитку є поняття *завдання розвитку*. Завдання розвитку включають групи проблем, вимог і життєвих ситуацій, які породжені біологічним розвитком, соціальними очікуваннями і власними діями людини. Ці проблеми, як зазначають фахівці, змінюються в ході життя і надають спрямування, силу і наповнення розвитку.

Ми пов'язуємо розвиток зі змінами ментальної моделі світу (див. більш докладно [15]), спираючись при цьому на концепцію саморозвитку (саморуку) особистості Г. С. Костюка. Суб'єктивний саморозвиток розглядається ним як такий, в якому суб'єкт ставить власну мету розвитку, і використовує для її досягнення різні можливості і потенціал – як власний особистісний, так і такий, що пропонує зовнішнє середовище. Ми пов'язуємо саморозвиток зі становленням новоствореної, тлумачимо саморозвиток як зміну ментальної моделі світу, або системи ментальних моделей (менталітету); а також як набуття нового смислу; як реінтерпретацію особистого досвіду. Саморозвиток визначається переструктуруванням, ампліфікацією, реінтерпретацією, реконструкцією ментальних моделей світу, перебудовою зв'язків між ними на всіх рівнях у метаментальній моделі (тобто системній моделі, яка й визначає особистість) [8, 9, 16].

Однак, чи існує взагалі різниця між розвитком в старості і розвитком в інші періоди життя? Ми вважаємо, що завдання розвитку в старості є специфічними і перш за все пов'язані зі складними стосунками між старістю і майбутнім.

Складні стосунки старої людини з часом минулим впливають на її сприйняття часу майбутнього, більше того, навіть зумовлюють це сприйняття. У цьому зв'язку фахівці посилаються на філософську характеристику майбутнього Мартіна Хайдегера (в роботі "Буття і час", 1923). За Хайдегером, майбутнє не просто приходить до нас, скоріше ми йдемо до нього зі своїми очікуваннями. Оскільки ці очікування породжуються в процесі витлумачення (інтерпретації) нами минулого, то майбутнє слід розуміти як продовження минулого. Що ж тоді сучасне? "Постійний процес трансформації минулого в майбутнє" [цит. за 18, с.84].

Нагадаємо, що Хойфт зі співавторами [18] розрізняють безпосереднє, близьке і віддалене майбутнє.

Безпосереднє майбутнє є продовженням теперішнього, і цей зв'язок є принциповим для переживання безперервності часу. З точки зору сучасного воно не сприймається як самостійний часовий рівень. Безпосереднє майбутнє відображується вже зараз, зокрема, це відповідає концепції випереджаючого відображення П. К. Анохіна та М. О. Бернштейна. Сприйняття безпосереднього майбутнього є найменш болісним для людини похилого віку, воно є настільки близьким і інтегрованим з теперішнім, що стара людина не виділяє його сприйняття і переживання в окрему проблему. Це забезпечує переживання нею безперервності часу навіть у дуже похилому віці, якщо звичайно не йдеться про глибокі стадії деменції.

Близьке майбутнє тлумачать як сферу майбутнього, з якою пов'язані конкретні бажання, плани, наміри, очікування, надії, страхи та ін. Близьке майбутнє уявляється нами як самостійний часовий рівень, при цьому ми свідомо готуємося до нього. Підготовка і емоційні переживання очікувань, надій, страхів тощо відділяють близьке майбутнє від сучасного, однак часовий проміжок близького майбутнього не визначається, він може бути різним – від днів до років.

Ставлення людини до свого майбутнього аналізують за його часовими рамками, впевненістю у можливості змінити ситуацію, а також так звану цільність, щодо якої існують великі індивідуальні відмінності. Багаточисельні плани та наміри свідчать про конструктивне ставлення до свого майбутнього, яке мобілізує творчий потенціал. Інша крайність, коли планів і намірів майже немає, коли майбутнє сприймається як дещо аморфне, таке, що не піддається впливу, уявляється як пустота, яка лякає, є патологічним ставленням до майбутнього. Показано, що таке сприйняття майбутнього є характерним для людей (не тільки старих), які надовго втратили роботу, перенесли інші важкі втрати, не можуть діяти самостійно. Ми вважаємо, що навіть просто бажання жити для старої людини теж може бути таким, яке структурує майбутнє, знищує його аморфність і пустоту і активізує творчу активність.

Принциповим є усвідомлене розрізнення безпосереднього і близького майбутнього. Щодо першого можна згадати відомий іронічний вислів Альберта Ейнштейна "Я ніколи не хвилююся про майбутнє, адже воно настає надто швидко". Тому безпосереднє майбутнє інколи ще образно називають "теперішнє, що триває". Спроби затримати "мить", сприймати майбутнє як теперішнє, що триває, теж є характерними не тільки для старих людей, але й для певних невротичних станів у багатьох вікових категорій. З іншого боку, як дуже красиво сказав Джонатан Свіфт: "Майбутнє ніколи просто так не траплялось. Воно створювалось".

З віддаленим майбутнім пов'язані неспецифічні плани, які виражаються такими словами, як "коли-небудь". Ставлення до віддаленого майбутнього теж може бути різним. У будь-якому віці можна вважати, що "майбутнього немає", що ситуацію не змінити, аналогічно до неконструктивного ставлення до близького майбутнього. Зрозуміло, що така думка у старої людини не викликати подиву, однак потрібно є одночасна чутливість до нових стимулів як у сучасному, так і в майбутньому.

Основними завданнями розвитку в старості є успішне переборення кризи старості, перемога над танатофобією, дементивними процесами тощо. Показано, що оптимальний тип старіння передбачає особистісне самовизначення в старості в єдності процесів саморозвитку і самореалізації [6]. Однак, завдання розвитку в старості визначаються і вирішуються в основному самостійно, вони принципово індивідуалізовані, тісно пов'язані зі ставленням конкретної людини похилого віку до всіх рівнів майбутнього, описаних вище, з розумінням їх місця і значущості у власному житті, з поправкою на вік, стан здоров'я, сімейний стан, професійні здобутки тощо. Тому можна стверджувати, що механізм розвитку в старості виступає "самостійне самопроекування" (хоча це словосполучення і виглядає як певна тавтологія). Це означає, що самопроекування в старості, як правило, не має аналогів. Незрозуміло, "делать жизнь с кого?", як це в основному зрозуміло, коли йдеться про самопроекування на інших вікових рівнях, коли роз-

виток відбувається в певних організованих соціумом умовах (наприклад, навчання, виховання, соціально корисна праця). Спроби "повернення" зі старості на більш молоді вікові рівні не тільки неможливі, але й шкідливі та ризиковані (відомим є життєво небезпечний статус "молодий старий"). З іншого боку, піддатися старості, здатися "на її милість" і не ставити собі завдань розвитку виявляється теж надзвичайно шкідливим, чреватим стагнацією, "злюкисною" танатофобією, деменцією та ін. При цьому визначення завдань розвитку передбачає розуміння майбутнього як нового, спроектованого і створеного, а не "теперішнього, що триває".

Звідси випливає загальна специфіка розвитку в старості, який принципово виступає як саморозвиток і вимагає спеціальної праці над собою, – від інтелектуальної до фізичної, – яку ми пропонуємо назвати "діяльністю саморозвитку". При цьому одержані перетворення здебільшого не є ані прямим продуктом іншої діяльності (як в учинній діяльності), ані її побічним продуктом (як в трудовій, пізнавальній, проектній тощо). Регрес певних функцій, їх переструктурування (не завжди ампліфіковане) теж виступає як розвиток. І в результаті стара людина, постійно працюючи над собою, пристосовується до себе самої – іншої, одержує іншу структуру пам'яті, уваги, нарешті, загального інтелекту, а, головне, перетворену більш адекватну ментальну модель світу. Отже, діяльність (праця) саморозвитку є окремою, специфічно організованою діяльністю, яку ми (поки що гіпотетично) пропонуємо вважати провідною діяльністю в старості.

Розвиток в старості, як і будь-який розвиток, сприяє появі певних психічних новоутворень. Наші теоретичні і експериментальні дослідження свідчать, що серед таких новоутворень можна виділити, перш за все, рефлексію власних проблем, які принесла старість, оновлену (мудру, інтегративну, переструктуровану) ментальну модель світу, здійснення відповідних усвідомлених виборів, саморегуляцію і протидію дементивним процесам, так зване "перекриття" їх загальним інтелектом, переборені танатофобічні переживання. Всі ці новоутворення в свою чергу чинять зворотню позитивну дію на розвиток літньої людини. Так, у дослідженнях переконливо показано, наскільки стримують розвиток в старості танатофобічні переживання, і якими яскравими барвами розквітає життя літньої людини, коли вона спрямовує психічну енергію, яка іде на боротьбу зі страхом смерті, на продуктивну саморозвивальну діяльність [3, 7, 11].

Іншою не менш важливою метою саморозвитку в старості є боротьба з дементивними проблемами. Одним із найстрашніших проявів тут є хвороба Альцгеймера. Однак, сьогодні існує досить привабливий з психологічної точки зору так званий екзистенційний погляд, відповідно до якого психіка в старості руйнується не тільки від необоротного процесу в головному мозку (адже в цьому випадку, як вважає М. П. Семкова, слід було б визнати поразку і хворого, і того, хто намагається йому допомогти). Це руйнування, навпаки, визнають хоча б частково наслідком дії гру-

бих, ірраціональних психологічних захистів, і тому є надія певним чином впливати на процес [13].

Зупинимося більш докладно на відповідній аргументації, яку пропонує цитований автор. Так, відомо, що психічні розлади в старості мають чіткі, своєрідні симптоми, які не є характерними для інших розладів психіки на тлі органічних уражень мозку. Симптоми, які є однаковими, це погіршення пам'яті, кмітливості, швидка психічна втомлюваність. Може виникнути депресія, особливо якщо люди усвідомлюють, наскільки хвороба обмежила їх можливості.

Однак, при цьому для старих людей характерні такі незвичні для чистої органіки явища, як тривожність, втрата орієнтації в часі, своєрідна маячня типу впевненості в тому, що хтось спеціально шкодить їм або обкрадає, загрожує безпекою тощо. Причиною цього є те, що загроза зникнення мобілізує найпотужніші психологічні захисти, які не дозволяють думкам про смерть дістатися свідомості навіть ціною руйнування психіки.

Крім того, як стверджують деякі автори, старість з її втратами (близьких, здоров'я, працездатності, соціального статусу та ін.) слід розглядати як травматичний стрес надзвичайної сили, і, відповідно, стан старості як посттравматичний стрес. Такий стрес нівелює значення окремої особистості, і тому психіатри називають його "великим зрівнювачем" [12, 13]. Однак, у той же час М. П. Семкова описує особливості ментальної моделі суб'єкта, які сприяють принциповому погіршенню психічного здоров'я в старості. З'ясувалося, що всі її досліджувані дуже боялися старості і смерті, мали розвинене почуття обов'язку і сприймали життя як сувору повинність, були фіксовані на професійних досягненнях і/або сімейному благополуччі і в той же час малоініціативними. Крім того, їх емоційні, близькі стосунки обмежувались тільки сім'єю, а будь-які невдачі вони сприймали як катастрофи і потребували підтримки. Для таких особистостей слабким місцем є конфлікт у сфері свободи/залежності і автономії/підлеглості. Цікаво, що такі риси і у більш молодих людей часто призводять до виникнення неврозів та депресій.

Як бачимо, можна зробити певний прогноз схильності старої людини до дементивних процесів відповідно до її ментальної моделі світу, якщо вона залишилась неперетвореною (нереінтерпретованою).

Але як же протистояти дементивним процесам так, щоб активізувати, за висловом М. П. Семкової, "доброякісні захисні механізми"? Принциповим моментом в боротьбі з деменцією є, по-перше, трансформація ментальної моделі, по-друге, тренінг когнітивних і метакогнітивних складників інтелекту. Е. Голдберг пропонує у цьому зв'язку певні непрямі підходи до розвитку гнучкості і трансформації ментальної моделі через вплив на метакогнітивні функції (вони не стосуються певного психічного уміння, а представляють організацію їх усіх). Серед них: систематичне створення знарядь, створення образів майбутнього, мова як метакогніція (надає засо-

би для створення моделей, а управлінські функції – засоби для маніпулювання моделями і проведення операцій над ними), а також цілеполагання і самосвідомість [4].

Слід зазначити, що для збереження психічного здоров'я у похилому віці дійсно потрібним є певний баланс між гнучкістю і захисною ригідністю. З іншого боку, не можна не працювати з віковою ригідністю, бо

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцыферова Л. И. Способность личности к преодолению деформаций своего развития / Л. И. Анцыферова // Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2006. – С. 355–381.

2. Балтес П. Б. Всевозрастной подход в психологии развития: исследование динамики подъемов и спадов на протяжении жизни / П. Б. Балтес // Психология развития: Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2001. – С. 436–459.

3. Березина О. О. Дослідження психологічних особливостей осіб літнього й похилого віку / О. О. Березина // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XIII, част. I. – К., 2011. – С. 49–58.

4. Голдберг Э. Управляющий мозг: лобные доли, лидерство и цивилизация / Э. Голдберг – М.: Смысл, 2003. – 335 с.

5. Елютина М. Э. Геронтологическое направление в структуре человеческого бытия / М. Э. Елютина. – Саратов, Саратов. гос. ун-т, 1999. – 139 с.

6. Ермолаева М. В. К вопросу о потенциалах развития личности в старости / М. В. Ермолаева, С. Б. Прякина // Мир психологии. – 2008. – № 2. – С. 244–255.

7. Коваленко-Кобилянська І. Г. Специфіка надання психологічної допомоги з урахуванням особливостей пізнього геронтогенезу [Електронний ресурс] / І. Г. Коваленко-Кобилянська // Технології розвитку інтелекту. – Т. 1, № 2 (2011). – Режим доступу: www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43.

8. Костюк Г. С. Принцип развития в психологии / Г. С. Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1969. – С. 118–152.

9. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.

10. Психиатрия позднего возраста / Под ред. Робина Джекоби, Катрин Опенгаймер. – Т. 2. – К.: Сфера, 2003. – 507 с.

REFERENCES

1. Antsyferova, L. I. (2006). Sposobnost lichnosti k preodoleniyu deformatsii svoego razvitiya [An individual's ability to overcoming deformations of development]. *Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii – Development of a personality and problems*, 355–381. Moscow: Izd-vo "Institut psihologii RAN" [in Russian].

2. Baltes, P. B. (2001). Vsevoznrastnoi podkhod v psihologii razvitiya: issledovanie dinamiki podemov i spadov na protyazhenii zhizni [All ages approach in de-

velopmental psychology: the study of the dynamics of ups and downs throughout life]. *Psihologiya razvitiya: Hrestomatiya – Psychology of development: Reading-book*, 436–459. Saint Petersburg.: Piter [in Russian].

11. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н. В. Чепелевой. – К.: Изд-во Национального педагогического университета им. М. П. Драгоманова, 2009. – 382 с.

12. Пуховский Н. Н. Психопатологические последствия чрезвычайных ситуаций / Н. Н. Пуховский – М.: Академический проект, 2000. – 240 с.

13. Семкова М. П. Непрожитая старость [Електронний ресурс] / М. П. Семкова // Режим доступу: www.samlib.ru/s/semkova_m_p/neprozhitaya_starostx.shtml.

14. Смолькин А. А. Социокультурная динамика отношения к старости / А. А. Смолькин / Дисс. ... канд. социол. наук по спец. 22.00.04 – Социальная структура, социальные институты и процессы. – Саратов, 2004. – 144 с.

15. Смутьсон М. Л. Интеллект і ментальні моделі світу / М. Л. Смутьсон // Наукові записки. Серія "Психологія і педагогіка". Тематичний випуск "Сучасні дослідження когнітивної психології" – Острого: Вид-во Національного університету "Острого", 2009. – Вип. 12. – С. 38–49.

16. Смутьсон М. Л. Концепція саморозвитку особистості Г. С. Костюка і нагальні виклики сьогодення / М. Л. Смутьсон // Матеріали П Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г. С. Костюка (19–20 квітня 2010 року). – Т. П. – К.: ДП "Інформаційно-аналітичне агенство", 2010.

17. Феоктистов Г. Г. Две мудрости / Г. Г. Феоктистов // Философия старости: геронтология: Сб. матер. конф. Серия "Symposium", вып. 24. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 14–17.

18. Хойфт Г. Геронтопсихосоматика и возрастная психотерапия / Г. Хойфт, А. Крузе, Г. Радебольд. – М.: ACADEMIA (Издательский Центр "Академия"), 2003. – 370 с.

19. Horn J. L. The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood / J. L. Horn // Aging and cognitive processes / Ed. by F.I.M. Craik, S. Trehuh. – New York: Plenum, 1989. – P. 76–112.

developmental psychology: the study of the dynamics of ups and downs throughout life]. *Psihologiya razvitiya: Hrestomatiya – Psychology of development: Reading-book*, 436–459. Saint Petersburg.: Piter [in Russian].

3. Berezina, O. O. (2011). Doslidzhennya psihologichnykh osoblivostei osib litnioho i pohyloho viku [Research of psychological characteristics of old people]. Maksimenko S. D. (Eds). *Zbirnyk naukovykh prats Institutu psihologii imeni H. S. Kostiuka NAPN*

Ukraini – Collection of scientific works of the Institute of Psychology named after H. S. Kostiuk NAPS of Ukraine.). XIII (Vols), I, 49–58. Kyiv [in Ukrainian].

4. Goldberg, E. H. (2003). *Upravlyayushchii mozg: lobnye doli, liderstvo i civilizaciya [Controlling brain: the frontal lobes, leadership, and civilization]*. Moscow: Smysl [in Russian].

5. Elyutina, M. N. (1999). *Gerontologicheskoe napravlenie v strukture chelovecheskogo bytiya [Gerontological direction in the structure of human existence]*. Saratov: Sarat. gos. un-t [in Russian].

6. Ermolaeva, M. V., Pryahina S. B. (2008). K voprosu o potencialah razvitiya lichnosti v starosti [Concerning the question potentials of personality development in old age]. *Mir psihologii – World of psychology*, 2, 244-255 [in Russian].

7. Kovalenko-Kobilyanska, I. H. (2011). *Spetsyfika nadannia psikhologichnoi dopomohy z urakhuvanniam osoblivostei pizniogo herontogenezu [The specificity of psychological assistance, taking into account the features of late gerontogenez]*. Retrieved from: www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/43 [in Ukrainian].

8. Kostyuk, G. S. (1969). Printsip razvitiya v psihologii [The principle of development in psychology]. *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii – Methodological and theoretical problems of Psychology*, pp.118–152. Moscow: Nauka [in Russian].

9. Maksimenko, S. D. (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti [The genesis of the development of personality]*. Kyiv: Vidavnytstvo TOV "KMM" [in Ukrainian].

10. Robin Dzhekobi, Katrin Oppengeimer (2003). (Ed). *Psihiatriya pozdnego vozrasta [Psychiatry of old age]*. Kiev: Sfera [in Russian].

11. Chepeleva, N. V. (2009). *Problemy psikhologicheskoy germenivki [Problems of psychological hermeneutics]*. Kiev: Izdatelstvo Nacionalnogo pedagogicheskogo universiteta im. M. P. Dragomanova [in Russian].

12. Pukhovskiy N. N. (2000). *Psihopatologicheskie posledstviya chrezvychainykh situaciy [Psychiatric consequences of emergencies]*. Moscow: Akademicheskii projekt [in Russian].

13. Semkova, M. P. Neprozhitaya starost [Unlived old age]. Retrieved from: www.samlib.ru/s/semkova_m_p/neprozhitaya_starostx.shtml [in Russian].

14. Smolkin, A. A. (2004). Sotsiokulturnaya dinamika otnosheniya k starosti [Sociocultural dynamics of the attitude towards old age]. *Candidate's thesis*. Saratov [in Russian].

15. Smulson, M. L. (2009). Intelekt i mentalni modeli svitu [Intelligence and mental models of the world]. *Naukovi zapiski. Seriya "Psihologiya i pedagogika". Tematichnii vipusk "Suchasni doslidzhenia kognitivnoi psikhologii" – Scientific writings. Series "Psychology and pedagogy". Thematic issue "Modern researches of cognitive Psychology"*. Ostrog: Vyd-vo Natsionalnoho universitetu "Ostrog" [in Ukrainian].

16. Smulson, M. L. (2010). Kontseptsiia samorozvytku osobystosti H. S. Kostiuka i nahalni vykyky siohodennia [The concept of self-identity by G. S. Kostiuk and urgent challenges of our time]. *Materialy II Vseukrainskoho psikhologichnogo kongresu, prysviachenoho 110 richnytsi vid dnia narodzhennia H. S. Kostiuka – Proceedings of the 2nd All-Ukrainian congress dedicated to the 110 birthday of H. S. Kostiuk*. Kyiv: DP "Informatsiino-analitychne ahenstvo" [in Ukrainian].

17. Feoktistov, G. G. (2002). Dve mudrosti [Two wisdoms]. *Filosofiya starosti: gerontosofiya. Sb. materialov konferencii – Philosophy of old age: Gerontosophy. Proceedings of the conference*, 24, 14–17. Saint Petersburg.: Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshchestvo [in Russian].

18. Hoift, G., Kruze, A., Radebold, G. (2003). *Gerontopsihosomatika i vozrastnaya psihoterapiya [Gerontopsihosomatics and age psychotherapy]*. Moscow: ACADEMIA (Izdatelskiy Tsentri "Akademiya") [in Russian].

19. Horn, J. L. (1989). *The theory of fluid and crystallized intelligence in relations to concepts of cognitive psychology and aging in adulthood. Aging and cognitive processes* / Ed. by F. I. M. Craik, S. Trehuh. New York: Plenum, – P. 76–112. [in English].

М. Л. Смольсен

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ В СТАРОСТИ

В статье рассматриваются теоретико-методологические проблемы развития в старости как непрямолинейного процесса, который связан с изменениями ментальной модели мира в направлении мудрости и интегрированности. Основными задачами развития в старости являются успешное преодоление кризиса старости, победа над танатофобией и дементивными процессами. Старость – это специфический возрастной период, который иногда трактуют как "социальный проект". Принципиальной является роль самих пожилых людей в конструировании такого проекта и возможность переструктурирования их отношения к себе и к собственным проблемам старости. Анализ развития и саморазвития в старости, а также их специфики, требует понимания развития в течение всей жизни как непрямолинейного процесса, в соответствии с которым происходит не только наращивание потенциалов, а существуют спады и плато, амплификация определенных функций и обеднение других. В соответствии с концепцией саморазвития (самодвижения) личности Г. С. Костюка, развитие связано с изменениями ментальной модели мира. Механизмом развития в старости выступает "самостоятельное самопроектирование". Отсюда следует общая специфика развития в старости, которое принципиально выступает как саморазвитие. Деятельность (труд) саморазвития является отдельной, специфически организованной деятельностью, которую мы рассматриваем в качестве ведущей деятельности в старости. Среди новообразований в старости можно выделить, в первую очередь, обновленную (мудрую, интегративную, переструктурированную) ментальную модель мира.

Ключевые слова: старость, развитие, саморазвитие, самопроектирование, ментальная модель мира, танатофобия, деменция.

M. L. Smulson

ANALYSIS OF THE PERSONALITY DEVELOPMENT PROCESS IN THE OLD AGE

The article deals with theoretical and methodological problems of a personality development in the old age as an indirect process of changes of the mental model to the wisdom and integration. The main tasks of the development in the old age are the following: successful overcoming of the crisis of ageing, victory over the fear of death and over the dementia. The old age is a specific age period, interpreted sometimes as a "social project". The role of old people in the construction of such a project and the possibility of restructuring their self-attitude and attitude towards their own old age problems are the extremely important. Analysis of the development and self-development in the old age, as well as their specifics, requires understanding of the lifetime development as a nonrectilinear process, according to which there is not only the upgrading of potencies, and there are ups and downs, amplification of the specified functions and the depletion of others. According to the G. S. Kostyuk's concept of self-development (self-motion) of personality, the development is associated with changes in mental models of the world. The mechanism of the development in the old age appears as "self-projecting". It follows that the general specifics of the development in the old age essentially act like person's self-development. The labor activity of self-development is a separate, specifically organized activity, which we consider as a leading activity in the old age. Among the new formations in the old age we primarily identify the updated (wise, integrative, restructured) mental model of the world.

Keywords: the old age, development, self-development, self-projecting, mental model, fear of death, dementia.

Подано до редакції 18.06.14
